

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ ДОНЕЦЬКОГО БАСЕЙНУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

ДОВЖУК І.В. (Луганськ)

У післяреформений період з утвердженням капіталізму розвивався і мужнів підприємницький прошарок суспільства. Відбувалося формування промислової буржуазії.

Розглянемо цей процес на прикладі гірничо-заводської промисловості, що в цей час зазнала досить бурхливого розвитку на півдні України. Так, абсолютну перевагу у вуглевидобутку на початковому етапі промислової розробки мали поміщики. Вони видобували вугілля на власних землях, що ставило їх у більш вигідне становище порівняно з іншими групами підприємців, які змушені були вдаватися до оренди чи купівлі землі. Будівництво залізниць і зростаючий попит на мінеральне паливо спонукали поміщиків у 60-70-х рр. братися більш інтенсивно до розробки вугленосних земель. Наприклад, у кінці 60-х рр. ХІХ ст. поміщик Золотарьов на землях с.Олександрівки Бахмутського повіту заклав невеликі шахти з похилими ходами. Першу шахту з вертикальним стовбуром заклав 1869 р. у 2,5 км на захід від Олександрівки поміщик Чотчиков. Невдовзі він побудував порівняно великі шахти з вертикальними стовбурами «Анна» і «Олександр» [1]. У 1878 р. поблизу ст. Варваропілля (сучасна станція Первомайськ) спадкоємці поміщика Золотарьова заклали декілька шахт, які створили Варваропільський рудник [2]. У 1872 р. в Бахмутському і Словоносербському повітах з 58 діючих шахт на долю поміщиків припадало 34. Вони давали понад 40% видобутку вугілля в західній частині Донбасу [3].

Одночасно з поміщиками вугільну промисловість розвивали селяни й козаки. Так, під час «вуглеманії» 70-х рр. ХІХ ст. [4] у Донбасі виникло багато примітивних селянських і козачих копалень, які розвивалися і в наступному десятиріччі. Наприклад, у 1870 р. урядник Письменний, козаки Планідін і Ющенко заклали поблизу селища Шарапкіна (що було розташоване на території сучасного м.Свердловська Луганської обл.) вугільні шахти. На них, окрім місцевого населення, працювали селяни, що прийшли сюди в пошуках заробітку з Правобережної України та центральних губерній Росії. Антрацит, що тут видобували, гужовим транспортом вивозили на Сулінський чавуноливарний завод [5].

У 1865 р. поблизу с. Черкаського Словоносербського повіту були відкриті поклади кам'яного вугілля [6]. Без будь-якої участі гірничих спеціалістів, за допомогою звичайних і доступних знарядь – лома, кайла, лопати й кирки – жителі копали неглибокі ями. Обладнання таких шахт було

примітивним. Вони не мали ні водовідливних пристроїв, ні зрубів. Четверо робітників, що працювали на такій шахті, видобували за рік 20 тис. пудів вугілля [7]. На долю с.Черкаського та його околиці припадала найбільша в Словоносербському повіті Катеринославської губернії кількість селянських шахт. У 1897 р. вони дали 240 тис. пудів вугілля [8].

У 60-ті роки у вугільну промисловість почав поступово проникати купецький капітал. Зокрема, купець Іванов узяв в оренду у князя Лівена вугільні розробки поблизу с.Олександрівка. Це було обширне і високоякісне родовище. Проте за браком коштів виробництво шахти зростало надто повільно. Протягом 1864-1865 рр. було видобуто лише 187,4 тис. пудів, а в 1865-1866 – 181,6 тис. пудів вугілля. Воно транспортувалось у Київську губернію на Городищенські заводи Яхненка і Смирненка, заводи Харкова тощо. Купець Полинов узяв в оренду землю у селян с.Зайцеве і Щербинівських хуторів. Тут щорічно видобувалося до 1 млн. пудів вугілля [9]. Це були перші кроки, зроблені купецьким капіталом у вугільній промисловості.

Потужний приплив купецьких коштів стався в 70-х рр. ХІХ ст. Вже на І з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії (1874 р.) разом з поміщиками засідали московський купець А.Рейс, купець І.Уманський, С.Поляков. Згодом до них долучилися І.Прохоров, В.Максимов, Шушпанов та ін. Однак, відсутність технічних знань, достатньої фінансової підтримки, законодавчі обмеження в купівлі та оренді земель негативно позначилися на купецькому підприємництві в галузі гірничої промисловості.

Підкреслимо, що між підприємцями загострювалася конкуренція за право займатися вуглевидобутком. Так, у 1880 р. купцеві 2-ї гільдії Іванову довелося вести боротьбу за оренду шахти Догмара (м.Лисичанськ) з купцем Єстеровичем та інженером Виноградовим. За таких умов великими промисловцями ставали купці, що мали значні капітали. З 1872 по 1900 рр. їх кількість зросла з 7 до 63 чол., а поміщиків з 42 до 76 [10].

Конкурентна боротьба, що розгорнулася на півдні України, змусила поміщиків поступитися місцем енергійним підприємцям з купців та великим капіталістичним об'єднанням, питома вага яких у вугільній промисловості зростала. Але поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії Наддніпрянської України навіть на кінець ХІХ ст. був досить вагомим.

Значні економічні складнощі змушували

багатьох поміщиків і селян здавати рудники в оренду чи продавати. Так, брати Рутченки, які в 70-ті роки активно розробляли донецькі кам'яновугільні родовища, здали копальні в оренду французькому Гірничому і промислового товариству на півдні Росії. Згідно з умовою вони щорічно отримували 6 тис.крб. протягом 36 років. Так само зробили князі Долгорукі та ін. [11].

Деякі поміщики рішуче боролися за розвиток своїх копалень. Серед них можна назвати поміщика Слов'яносербського повіту Булацеля, який ще в 60-х роках втягнувся в розробку вугленосних пластів. Розпочавши виробництво в 300 тис. пудів, він на середину 70-х років перейшов уже в розряд мільйонників. В азарті підприємницької боротьби ним були витрачені всі кошти. Виробництво вимагало розширення і реконструкції. Нестача коштів змусила Булацеля передати копальню в 1882 р. в оренду селянському товариству с.Успенка Слов'яносербського повіту [12].

Слід зазначити, що селянство почало розробляти донецьке вугілля ще в першій половині XIX ст. Так, доволі інтенсивно видобували вугілля селяни Бахмутського повіту, особливо в с.Олександрівка, на правому березі р.Кальміус. Тут існувало багато шахт, що були відкриті селянами ще в 1820 р. [13]. У тому ж повіті в Микито-Зайцівському родовищі, у верхів'ях річок Бахмута й Кривого Торця, також видобувалося вугілля. Його загальний видобуток тут дорівнював 250 тис. пудів на рік. Це вугілля використовувалося майже по всій Катеринославській губернії для кузень і гуралень. Проте видобуток мінерального палива обмежувався через недостатній розвиток транспорту, унаслідок чого його збут обходився надзвичайно дорого [14].

Селяни добували вугілля дрібними партіями, причому дуже поверхово, що згодом викликало нарікання з боку гірничих інженерів, які намагалися поставити цю справу на наукову основу. Шахти будувалися близько одна від іншої. Видобуток вугілля здійснювався днем. Більшість селянських шахт мали в середньому чотирьох робітників. Останні при роботі користувалися такими знаряддями, як лопата, молоток, кайло, мотузка і корзина для підйому вугілля. Його собівартість складала 1,5 коп. сріблом за пуд, а продажна ціна – 3 і більше коп. сріблом за пуд [15].

Незважаючи на свою відносну чисельність, селянські та козацькі шахти відігравали дуже незначну роль у загальному виробництві. На їх долю припадало в 1900 р. всього 2,8 % вугілля від загального видобутку [16].

У вугільній промисловості Наддніпрянської України на перше місце висувалися акціонери, які витісняли економічно менш спроможних власників шахт. У Бахмутському та Слов'яносербському повітах 20 селянських розробок у середині 80-х рр.

XIX ст. перейшли до рук великих шахтовласників і акціонерних товариств [17]. Безумовно, селянські об'єднання не могли скласти повноцінну конкуренцію великим промисловцям та акціонерним товариствам. Також чималого клопоту селянам завдавали численні скупники, які за низькими цінами сторговували у них вугілля.

У пореформений період з різних соціальних прошарків у гірничопромисловій галузі сформувалася група впливових промисловців. До цієї категорії належав і С.С.Поляков, який контролював найбільше в 70-ті рр. Південноросійське кам'яновугільне товариство. Підприємець розвинув досить бурхливу діяльність у Донецькому басейні. У 1872 р. С.Поляков заснував два товариства – Азовський металургійний завод з акціонерним капіталом в 1,5 млн.крб. і Південноросійське кам'яновугільне з акціонерним капіталом в 1,7 млн.крб. Ставши на чолі цих товариств, С.Поляков у 1874 р. продав право на будівництво Азовського металургійного заводу ДжЮзу. За умовами концесії передбачалася преміальна система на щорічне виробництво 500 тис. пудів рейок. На кінець XIX ст. старійшому в Донбасі товариству південноросійської кам'яновугільної промисловості належали Корсунська, Краснопільська, Чегарська, Скелеватська, Богданівська, Білянська, Тацінська, Павлівська копальні. У 1891 р. нащадки С.С.Полякова продали контрольний пакет акцій представникам французького капіталу [18].

Слід навести досить показовий приклад перетворення пересічного поміщика І.Г.Ловайського на великого вуглепромисловця. Залізничний бум 70-х рр. XIX ст. дозволив І.Ловайському стати справжнім вуглепромисловцем. Добувши великі кошти шляхом розпродажу майже всіх своїх земель (на кінець XIX ст. залишалося лише 173 дес.), І.Ловайський реконструював рудник і на кінець 80-х рр. отримав статус великого гірничопромисловця. У кінці 70-х рр. підприємницький інтерес звів до купи донського поміщика І.Ловайського та харківського купця 1 гільдії О.Алчевського. У 1878 р. вони створили Донецьке гірничопромислове товариство. Після смерті І.Ловайського його справу продовжив син, гірничий інженер Дмитро Ловайський. Він уже був фахівцем вугільної справи. Ним у 1894 р. був розроблений новий проект статуту акціонерного товариства під назвою «Російсько-донецьке товариство кам'яновугільної і заводської промисловості». Товариство планувало розробляти кам'яновугільні рудники в Таганрозькому окрузі Війська Донського та Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Крім того, воно ставило за мету організувати виробництво коксу, виплавляти з руди метали, розвивати машинобудування, обробляти продукти руди тощо. Перше засідання акціонерів товариства відбулося наприкінці червня 1895 р.

На той час нащадки І.Г.Іловайського володіли Макіївськими шахтою і залізорудним рудником, машинобудівним заводом, рудничними і технічними будівлями, машинами тощо. Усе майно Іловайського у Таганрозькому окрузі оцінювалося майже в 7 млн.крб., а в Бахмутському повіті – 82,2 тис.крб. Основний капітал товариства становив 2,5 млн.крб. золотом [19]. Д.Іловайський разом з французькими підприємцями заснував Генеральне товариство чавуноливарних, залізобудівних і сталеплавильних заводів у Росії. Воно побудувало в 1899 р. Макіївський металургійний завод, виробнича потужність якого становила 2,9 млн. пудів чавуну і 1,4 млн. пудів сталі [20].

Так само вдало розвивав підприємництво поміщик Бахмутського повіту П.Карпов. Він розпочав свою діяльність у 70-х рр. XIX ст. із суми всього в 4 тис. крб., згодом довів справу до такого стану, при якому виробництво на початку XX ст. оцінювалося вже у 8 млн.крб. П.Карпов був також помітним

діячем у Раді з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. На донецькому вугіллі нажили великі капітали також ціла низка гірничих інженерів, вихідців з різних соціальних прошарків населення [21].

Вихідці із суспільних низів серед великої промислової буржуазії були одиниці. Так, серед гірничопромисловців у Донецькому басейні був розбагатілий селянин Древицький. Він мав 4 шахти, 2 з яких у спільному володінні. Причому вони відносилися до найбільш потужних шахт Міуського округу [22].

Таким чином, у другій половині XIX ст. суспільство відчувало могутній притік господарської енергії внаслідок бурхливого розвитку ринкових (капіталістичних) відносин. Ця енергія виливалася у створення торгових та промислових підприємств. У результаті зростав кількісно і розширював соціальне коло підприємницький загаль, зокрема промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Луганської області. -Ф. 702.- Оп. 7.- Спр.14.- Арк. 3-4.
2. По Екатерининской железной дороге.- Екатеринослав, 1912.- С. 13-16, 206.
3. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період.- Дніпропетровськ, 1992.- С.28.
4. Див.: Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. -СПб., 1874.- С. 130.
5. Державний архів Донецької області.- Ф.32.- Оп. 1.- Спр.95.- Арк.9.
6. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Вып. 3: Славяносербский уезд.- Екатеринослав, 1886.- С. 308.
7. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна.- М., 1955.- С. 93.
8. Календарь и справочная книга Екатеринославской губернии.- Екатеринослав, 1899.- С. 250-257.
9. РДА.- Ф.37.- Оп.53.- Спр. 89.- Арк. 79-80.
10. Крутіков В.В. Назв. праця.- С. 37-38.
11. Иславин В. Обзор каменноугольной и железной промышленности Донецкого края//Горный журнал.- 1875.- Кн.1.- С. 42.
12. Крутіков В.В. Назв. праця.- С. 29.
13. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России.- СПб., 1865.- С. 167-170.
14. Горный журнал.- 1854.- Ч.II.- Кн. IV.- С.84.
15. Там само.
16. Тихонов Б. В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIXв.- М.,1988.- С. 131.
17. Крутіков В.В. Назв. праця.- С.34.
18. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.- М., 1975.- С. 243; Коробков В.М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна.- Харьков, 1901.- С. 15-17.
19. РДА.- Ф.37.- Оп. 5.- Спр.1850.- Арк.1; Оп. 66.- Спр. 2290.- Арк. 2-38.
20. Луговцов М.В. Макеевский металлургический завод в истории металлургии Юга СССР// Юбилейный сборник (1899-1949).- Сталино, 1949.- С. 29-31.
21. Крутіков В.В. Формирование горнопромышленников Юга России в первые пореформенные десятилетия// Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР.- Днепропетровск, 1994.- Вып. 5.- С. 150-152.
22. Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России в 1886 г.-СПб., 1888.- С. 166-167.

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОМЫШЛЕННОЙ БУРЖУАЗИИ ДОНЕЦКОГО БАСЕЙНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Довжук И.В. (Луганск)

В послереформенный период с утверждением капитализма развивался и крепнул предпринимательский слой общества. Происходило формирование промышленной буржуазии. Создавались крупные угольно-

металлургические предприятия. В результате класс предпринимателей возрастал количественно и розширял социальную среду своего происхождения.

SUMMARY

THE SIDES OF THE FORMING OF BOURGEOISIE OF DONEZSK REGION IN THE SECOND PART OF XIX CENTURY

Dovzhuk I.V. (Lugansk)

The stratum of businessmen was developing and growing stronger in the period after reform. Forming of the industrial bourgeoisie took place. The great coal-metallurgical plants were formed. As a result a stratum of businessmen was growing up and increasing the social sphere of their origin.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1919 – березень 1939 рр.)

БЕДЬ В.В. (Ужгород)

Закарпаття, як відомо, перебувало у складі Чехословацької Республіки (ЧСР) протягом майже 20 років.

Одним із важливих, ключових питань вказано-го історичного періоду для населення краю є його політико-правове становище. Слід підкреслити, що дана проблема є багатогранною, багатоплановою. У зв'язку з цим торкнемося лише деяких політико-правових аспектів даної теми.

На нашу думку, в цій комплексній проблемі необхідно проаналізувати документи міжнародних угод і, зокрема, Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 року, в якому були викладені зобов'язання уряду ЧСР щодо забезпечення політико-правового становища Закарпаття в складі федерації.

З даної теми немає спеціального комплексного дослідження. Але деякі аспекти, в основному історичного плану, висвітлені. Свідченням цього є публікації як у нашій країні, так і за кордоном.

У нашій країні чи не найбільш значущими є публікації праць науковців Ужгородського національного університету.

Це, насамперед, праці Михайла Болдижара [2], і одна із праць, написана ним у співавторстві з доцентом юридичного факультету Кошицького

університету ім. П.Шафарика, П.Мосні (Словаччина), Миколи Вегеша [3] та інших.

Питання політико-правового становища Закарпаття у складі ЧСР розглядаються в II та V розділах колективної праці «Нариси історії Закарпаття» (том II) [10]. Серед зарубіжних публікацій особливе місце займають праці науковців української діаспори – вихідців із Закарпаття, які проживають, головним чином, у США і Канаді. Це праці Вікентія Шандора [12], Петра Стерча [8], Юліана Химинця [11] та інших. У 1997 році в м.Пряшеві (Словаччина) відбулася наукова конференція на тему «Підкарпатська Русь в історії Чехословаччини 1918-1939». Ряд виступів на конференції було присвячено питанням приєднання Закарпаття до ЧСР та його державно-правового статусу. Матеріали конференції були опубліковані [14].

Однак, оцінюючи вагомий внесок як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників історії Закарпаття, слід відзначити, що питання, пов'язані з державно-правовим статусом краю та русинів-українців у період між двома світовими війнами, поки що вивчені досить епізодично, не повністю. Тому для комплексного, всебічного охоплення політико-правових аспектів історичного розвитку Закарпаття у вказаний період потрібні дослідження не просто